

Kierkegaard in café, schets van Christian Olavius Zeuthen, 1843

De herhaling van het onherhaalbare. Constantin Constantius over vrijheid en subjectiviteit

Martijn Boven

Is de herhaling mogelijk? Deze ogenschijnlijk simpele vraag vormt het uitgangspunt van *De herhaling. Een proeve van experimenterende psychologie door Constantin Constantius (1843)*, een van de meest curieuze geschriften uit het oeuvre van Søren Kierkegaard. In het alledaagse taalgebruik verwijst de term ‘herhaling’ naar een bepaalde gebeurtenis die zich voor een tweede, derde, vierde of n-de keer voordoet. Deze betekenis zien we onder anderen terug in termen als repetitie (‘herhaalde oefening om zich iets in te prenten’), recidive (‘herhaling van een misdrijf’) of reprise (‘nieuwe opvoering van een eerder uitgevoerd toneelstuk’, zie *Van Dale*). Doen de herhalingen zich met een zekere regelmaat voor dan spreken we al snel over gewoontes of zelfs over natuurwetten. In al deze alledaagse, niet-existentiële betekenissen verbindt de herhaling twee of meer gebeurtenissen met elkaar, waarbij de eerste gebeurtenis als model voor latere, vergelijkbare gebeurtenissen geldt. Kierkegaard heeft geen van deze alledaagse betekenissen op het oog, maar maakt van de herhaling een filosofisch begrip dat betrekking heeft op de menselijke existentie (latere filosofen als Heidegger, Deleuze en Derrida nemen dit begrip over en verwerken het in hun eigen filosofie).

In dit artikel wil ik twee aspecten aan de orde stellen die *De herhaling* tot een nog altijd belangrijk boek maken: 1) De ongewone filosofische stijl die in dit boek ontwikkeld wordt en 2) De eigenzinnige opvatting over vrijheid en subjectiviteit die er onder de noemer ‘de herhaling’ in naar voren wordt gebracht.

Zoals de ondertitel ‘een proeve van experimenterende psychologie’ al aangeeft, is *De herhaling* geen klassieke filosofische verhandeling waarin op systematische wijze wordt uitgelegd wat er onder de herhaling – als filosofische begrip – verstaan moet worden. Integendeel, het is een uiterst experimenteel boek waarin een nieuwe filosofische stijl wordt geïntroduceerd. Er wordt zodoende nergens een eenduidige definitie gegeven van de herhaling in filosofische zin die ik in het vervolg zal aanduiden als de ‘existentiële herhaling’. Sterker nog, de twee verschijningsvormen van de herhaling – de alledaagse en de existentiële herhaling – worden telkens welbewust met elkaar verward. Pas in de afsluitende brief aan ‘de echte lezer van dit boek’ wordt duidelijk in welke richting we het verschil tussen deze twee vormen van herhaling moeten zoeken.

In plaats van kennis over te dragen door middel van uitleg en beschrijving, wordt er met behulp van een reeks dramatische handelingen een effect gecreëerd waaruit de toehoorder/lezer zijn eigen conclusies moet trekken.

‘Aan de ene kant’, zo schrijft Constantin Constantius, de pseudonieme auteur van *De herhaling*, ‘staat de uitzondering, aan de andere kant het algemene’ (Kierkegaard, 2008: 96). *De herhaling in alledaagse zin* correspondeert met het algemene (het uiterlijke), terwijl de *existentiële herhaling* uitdrukking geeft aan de uitzondering (het innerlijke, de subjectiviteit). Dit klinkt nogal paradoxaal. Is de uitzondering niet bij uitstek iets eenmaligs en unieks – en dus onherhaalbaar? Hoe kan Constantius in dit verband dan toch spreken over een herhaling? Een simpel voorbeeld kan dit verduidelijken. Stel je hebt je

voorgenomen een ‘goed mens’ te worden. Om dit doel te verwezenlijken, zo suggereert Constantius, heeft het geen zin jezelf een ideaal te stellen waar je vervolgens via een stappenplan naar toewerkt. Volgens hem kan het goede alleen verwezenlijkt worden door een innerlijke keuze die slechts geldt voor het moment waarop hij gemaakt wordt. Om zijn geldigheid te behouden moet de keuze telkens opnieuw herhaald worden. Dit is geen alledaagse herhaling waarin dezelfde gebeurtenis zich nog een keer voordoet, maar het is een existentiële herhaling waarin het individu zichzelf opnieuw tot stand brengt als een onherhaalbare uitzondering. Het gaat Constantius om deze paradoxale *herhaling van het onherhaalbare*.

Een nieuwe filosofische stijl

De existentiële herhaling – als de herhaling van het onherhaalbare – kan Constantius alleen aan de orde stellen door een nieuwe filosofische stijl uit te vinden die hij zelf ‘experimentelerende psychologie’ noemt. Hij vindt een eerste aanzet tot deze stijl in een bekende anekdote over Diogenes van Sinope: ‘Toen de Eleaten de beweging ontkenden, trad, zoals iedereen weet, Diogenes op als opponent. Hij trad echt op, want hij zei geen woord, maar liep alleen een paar keer heen en weer, waarmee hij meende het bewijs van het tegendeel te hebben geleverd’ (Kierkegaard, 2008: 9). Deze anekdote is veelbetekenend, omdat ze aangeeft hoe *De herhaling* gelezen kan worden. Evenals Diogenes probeert ook Constantius

te bewijzen dat beweging bestaat ook al gaat het bij hem niet om de beweging van lichamen, maar om de beweging van de geest: de herhaling van de subjectiviteit. Ook Constantius gebruikt hiervoor een performatieve strategie. De performance van Constantius is wel iets complexer is dan dat van Diogenes, maar het principe erachter is hetzelfde. In plaats van kennis over te dragen door middel van uitleg en beschrijving, wordt met behulp van

Al snel wordt duidelijk dat er een tegenspraak bestaat tussen Constantius’ verspreide opmerkingen over existentiële herhaling en de manier waarop hij deze herhaling zelf probeert te voltrekken.

//////////

een reeks dramatische handelingen een effect gecreëerd waaruit de toehoorder/lezer zijn eigen conclusies moet trekken.

Voor Diogenes gold dat het bestaan van beweging niet logisch kan worden aangetoond, omdat het niet tot het domein van de logica behoort. Om die reden was ‘heen en weer lopen’ de enige juiste respons. Constantius kan het bestaan van de herhaling evenmin logisch aantonen, aangezien de existentiële herhaling tot het domein van de vrijheid behoort. Daarom gaat hij op een soortgelijke wijze te werk als Diogenes. ‘Op psychologische en esthetische wijze’, zo schrijft Constantius hierover, ‘wilde ik schilderen en aanschouwelijk maken; in Griekse zin wilde ik het begrip [de herhaling] laten ontstaan in de vorm van personages en situaties, terwijl het zich een weg voorwaarts baant door allerlei misverstanden heen’ (Kierkegaard, 2012: 68). In plaats van te definiëren wat de herhaling is, voert Constantius enkele personages op die verstrikt raken in een misverstand. Op deze manier dwingt hij zijn lezer om eerst het misverstand te ontrafelen en zodoende een eigen onderscheid aan te brengen tussen de alledaagse en de existentiële herhaling.

Constantius schrijft zodoende niet om te worden begrepen, maar om te worden misverstaan. In de afsluitende brief aan ‘de echte lezer van dit boek’ suggereert hij zo te hebben

willen schrijven ‘dat de kettters het niet kunnen begrijpen’ (Kierkegaard, 2008: 95). Met deze ‘kettters’ doelt hij op de oppervlakkige lezers die geen onderscheid kunnen maken tussen de misverstanden waarin de personages verstrikt raken en het begrip herhaling dat door deze misverstanden heen tot wording komt. Alleen de lezer die uit zichzelf al begrepen heeft wat de herhaling is, zal in staat blijken de misverstanden te ontmaskeren. Nu eens is de herhaling het hoogste wat er is, het volgende moment is het een banale en onbetekenende dwaasheid. Geen enkele bepaling krijgt de overhand. Hiermee wordt de verantwoordelijkheid voor de inhoud van het boek verlegd van de schrijver naar de lezer. Met als gevolg dat de lezer gedwongen wordt zijn eigen vrijheid te realiseren. Dit is precies het effect dat Constantius beoogt. In zijn opvatting kan hij alleen spreken over de herhaling door de subjectiviteit van zijn lezers te activeren.

In *De herhaling* worden twee personages opgevoerd. Het eerste personage is Constantius zelf. In plaats van de herhaling theoretisch te onderzoeken, besluit hij er een demonstratie van te geven:

‘Toen ik me al een poos, in elk geval bij gelegenheid, bezighield met het probleem of de herhaling mogelijk is en welke betekenis die heeft, of iets bij een herhaling wint of verliest, kwam ik opeens op het idee: je kunt toch naar Berlijn gaan, daar ben je al eerder geweest, om je ervan te overtuigen of een herhaling mogelijk is en wat die te betekenen heeft’ (Kierkegaard, 2008: 9).

Na vele pogingen om zijn vorige reis op exact dezelfde wijze over te doen, concludeert Constantius dat er geen herhaling mogelijk is. Hierbij tekent hij aan dat ‘het leven onophoudelijk en trouweloos alles terugneemt wat het had gegeven, zonder een herhaling te bieden’ (Kierkegaard, 2008: 48). Al snel wordt duidelijk dat er een tegenspraak bestaat tussen Constantius’ verspreide opmerkingen over existentiële herhaling en de manier waarop hij deze herhaling zelf probeert te voltrekken. De reis naar Berlijn moet beschouwd worden als een parodie waarin er welbewust wordt aangestuurd op het volgende misverstand: dat ‘het meest innerlijke probleem van de mogelijkheid van de herhaling op uiterlijke wijze wordt uitgedrukt, alsof de herhaling – als die al mogelijk is – buiten het individu te vinden is, terwijl het juist *in* het individu gevonden moet worden’ (Kierkegaard, 2012: 23).

Als tweede personage wordt een verliefde jongeman opgevoerd die in Constantius zijn vertrouweling vindt. De jongeman is een relatie begonnen met een meisje en heeft zo de liefde als idee ontdekt. ‘Het jonge meisje was niet zijn beminde, zij was de aanleiding die het poëtische in hem wekte en hem tot dichter maakte’ (Kierkegaard, 2008: 15). De jongeman weet zich gebonden aan het meisje. Tegelijkertijd beseft hij dat de relatie geen kans van slagen heeft omdat het meisje zelf er niet toedoet, zij heeft enkel betekenis als aanleiding. Op een dag vertrekt hij zonder nog iets van zich te laten horen. Vanaf dat moment wacht de jongeman op iets – een gebeurtenis, een goddelijke ingreep? – dat hem alsnog geschikt zal maken om echtgenoot te zijn. Echtgenoot zijn betekent voor hem: de gebeurtenis van de liefde telkens weer opnieuw kunnen herhalen alsof het de eerste keer is. Desondanks blijkt de jongeman aan het einde van het boek genoeg te nemen met een schijnbare herhaling. In de krant leest hij dat het meisje getrouwd is. Opeens zijn al zijn problemen voorbij. In tegenstelling tot zijn eerdere opvattingen over de liefde, interpreteert hij nu het terugwinnen van zijn ongebondenheid als een herhaling: ‘Ik ben weer

mezelf, hier heb ik de herhaling' (Kierkegaard, 2008: 91). De jongeman kan nu inderdaad opnieuw beginnen met de liefde, maar moet daarvoor wel eerst een ander meisje vinden. Maar dat is juist geen herhaling. De herhaling betekent immers de liefde elk moment weer opnieuw laten beginnen in relatie tot hetzelfde meisje.

De twee personages spiegelen elkaar. Constantius geeft in theorie een juiste bepaling van de existentiële herhaling, maar de banale manier waarop hij deze herhaling in praktijk tracht te brengen maakt alles alsnog tot een misverstand. Bij de verliefde jongeman is de situatie precies andersom. In de praktijk ondervindt hij het probleem van de vrijheid en zoekt zijn toevlucht in de herhaling, maar uit zijn respons op het krantenbericht blijkt dat hij dit begrip theoretisch heeft misverstaan. In beide gevallen baant het begrip herhaling zich een weg voorwaarts door allerlei misverstanden heen, zonder ooit in zijn volle vorm te verschijnen.

De existentiële herhaling

We zagen eerder dat Constantius zich ertoe gedwongen zag om een nieuwe filosofische stijl te vinden omdat de herhaling tot het domein van de vrijheid behoort. Deze vrijheid is nooit een gegeven, maar moet telkens weer opnieuw herhaald worden. Constantius verzet zich hiermee tegen de opvattingen waarin de mate van vrijheid van het individu wordt vastgesteld op basis van zijn uiterlijke omstandigheden. Hij bespreekt twee van deze opvattingen. De eerste is een mondain vrijheidsbegrip waarin de vrijheid wordt bepaald 'als lust of in lust' (Kierkegaard, 2012: 67). Lust kan hier worden opgevat als een onstuitbare drang om de uiterlijke omstandigheden zoveel mogelijk te veranderen. Dit vrijheids-

De herhaling is een overgang van het vroegere zelf naar het huidige zelf, deze overgang laat de subjectiviteit – als onherhaalbare uitzondering – 'opnieuw in het bestaan treden'. Hierbij geldt: subjectiviteit = herhaling.

begrip zien we terug bij de bohemien die zich nergens aan committeert en een onconventioneel en zwervend bestaan leidt. De tweede opvatting is een artistiek vrijheidsbegrip waarin de vrijheid wordt bepaald als schrandereid. De schrandereid stelt het individu in staat om afwisseling aan te brengen in zijn uiterlijke omstandigheden door er telkens nieuwe aspecten uit af te leiden. Vrijheid wordt niet langer gezocht in voortdurende verandering, maar in de kunst om een zo groot mogelijke intensiteit te bereiken ongeacht de aanwezige middelen. Deze vorm van vrijheid wordt

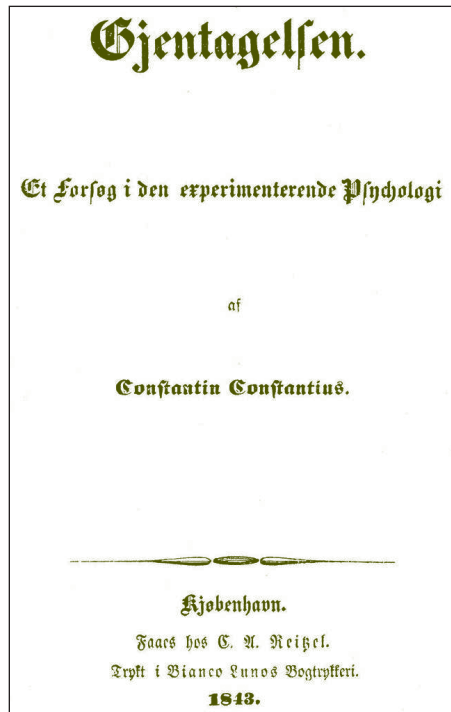
in praktijk gebracht door de gevangene die zich vermaakt met de drukke bezigheden van de spin of de student die een saaie lezing boeiend maakt door zich te concentreren op de zweetdruppels op het gezicht van de professor.

Constantius verwerpt bovenstaande vrijheidsbegrippen – het mondaine en het artistieke – en introduceert de existentiële herhaling als alternatief. Hij ontwikkelt een opvatting waarin vrijheid niet langer wordt bepaald in relatie tot uiterlijke omstandigheden, maar in relatie tot de vrijheid zelf. Hierbij geldt: vrijheid = herhaling. Of, zoals Constantius het zelf formuleert, 'het hoogste belang van de vrijheid is nu juist om de herhaling teweeg te brengen' (Kierkegaard, 2012: 67). Het individu zal zich altijd moeten verhouden tot de buitenwereld, maar hierin ligt niet zijn vrijheid. Integendeel, de vrijheid van het individu loopt voortdurend het risico zichzelf te verliezen in het resultaat van deze verhouding. In

dat geval kan de vrijheid zichzelf niet terugnemen en kan er geen herhaling plaatsvinden. ‘De vrijheid’, zegt Constantius, ‘vreest hier niet de herhaling, maar de afwisseling; het is niet de afwisseling die ze wil, maar de herhaling’ (Kierkegaard, 2012: 67). De afwisseling heeft betrekking op de uiterlijke omstandigheden en kan zodoende hoogstens een negatieve invloed uitoefenen op de vrijheid. Een moeilijke, maar noodzakelijke beslissing kan bijvoorbeeld worden vermeden als de afwisseling opeens een uitweg beidt die voorheen niet beschikbaar was. Dit kan allerlei vormen aannemen: het ene moment is de frauderende directrice bereid alles op te biechten, het volgende moment ziet ze een kans haar ondergeschikte ervoor op te laten draaien; al tien jaar lang neemt de echtgenoot genoegen met een ingeslapen huwelijk, tot er opeens een geschikte vervanger voor zijn vrouw opduikt en hij alsnog een scheiding aanvraagt. De directrice en de echtgenoot verliezen hun vrijheid omdat ze de uiterlijke omstandigheden voor hen laten beslissen, in plaats van hun eigen waarden, hun eigen individualiteit te kiezen. Hier kan geen existentiële herhaling plaatsvinden. Hoewel Constantius in het midden laat of de existentiële herhaling überhaupt wel mogelijk is, kan er uit zijn sporadische reflecties wel iets worden afgeleid over de structuur van deze herhaling. Bijvoorbeeld wanneer hij de herhaling contrasteert met de hoop en de herinnering:

‘De hoop is een nieuw kledingstuk, stijf en strak en prachtig, toch heb je het nooit aan gehad en weet je daarom niet hoe het je zal staan of hoe het zit. De herinnering is een afgedankt kledingstuk, dat, hoe mooi het ook is, toch niet past, omdat je er uitgegroeid bent. De herhaling is een onverslijtbaar kledingstuk dat zacht zit en precies past, niet knelt of fladdert’ (Kierkegaard, 2008: 10; vertaling aangepast).

De hoop kijkt uitsluitend vooruit en richt zich op of mijn toekomstige zelf (dat nog niet bestaat), de herinnering kijkt uitsluitend achterom en richt zich op mijn vroegere zelf (dat niet meer bestaat), terwijl de herhaling zich concentreert op mijn huidige zelf (dat ieder moment opnieuw tot stand moet komen als onherhaalbare uitzondering). ‘Als men zegt dat het leven een herhaling is,’ zo stelt Constantius, ‘dan zegt men: het bestaan dat geweest is, treedt nu in het bestaan’ (Kierkegaard, 2008: 26). De herhaling is een overgang van het vroegere zelf naar het huidige zelf, deze overgang laat de subjectiviteit – als onherhaalbare uitzondering – ‘opnieuw in het bestaan treden’. Hierbij geldt: subjectiviteit = herhaling. In dit proces kan er gemakkelijk iets misgaan, bijvoorbeeld als iemand blijft hangen in zijn vroegere zelf (‘als verzetsstrijder heb ik afdoende bewezen een goed mens te zijn’) of zichzelf juist verliest in een toekomstig zelf (‘als ik minister ben maak ik onmiddellijk een eind aan die politieke spelletjes, maar om die positie te kunnen veroveren moet ik er tijdelijk aan meedoen’). De herhaling vindt zodoende niet automatisch

plaats, maar is een taak van de vrijheid die telkens weer opnieuw moet worden gerealiseerd.

De existentiële herhaling moet niet worden opgevat als een terugkeer tot en voortzetting van wat het individu in aanleg altijd al was. Integendeel, de existentiële herhaling is een vertrekpunt waarin de onherhaalbare subjectiviteit van het individu opnieuw in het bestaan moet treden. Vigilius Haufniensis, een ander pseudoniem van Kierkegaard, drukt dit in een voetnoot over *De herhaling* als volgt uit: ‘het hele leven en het hele bestaan begint opnieuw, niet in een immanente continuïteit met wat is voorafgegaan (wat een tegenstrijdigheid zou zijn), maar door een transcendentie, die een ravijndiepe scheiding legt tussen de herhaling en het eerste bestaan’ (Kierkegaard, 2009: 22). Het ‘opnieuw in het bestaan treden’ van het zelf veronderstelt een breuk en kan daarom niet gekarakteriseerd worden in termen van een doelgerichte zelfverwerkelijking (waarbij er juist sprake is van continuïteit en er geen breuk optreedt). ‘De dialectiek van de herhaling is gemakkelijk,’ zo schrijft Constantius, ‘want wat wordt herhaald, is geweest, anders kon het niet herhaald worden. Maar juist het feit dat het geweest is, maakt de herhaling tot iets nieuws’ (Kierkegaard, 2008: 26). Het zelf dat ‘opnieuw in het bestaan treedt’ is als zodanig niet nieuw, maar bestond eerder ook al. Het nieuwe is gelegen in het feit dat het vroegere zelf ‘teruggehaald’ wordt en opnieuw tot stand wordt gebracht als het huidige zelf. ‘Er bestaat maar één pregnante herhaling,’ zo stelt Constantius, ‘en dat is de herhaling van de eigen individualiteit in een nieuwe potentie’ (Kierkegaard, 2008: 113). Dit is volgens hem ‘geen betekenisloze herhaling’ (dat wil zeggen geen herhaling in alledaagse zin), ‘maar een zodanige herhaling dat het nieuwe absolute betekenis heeft in verhouding tot wat eraan voorafging en er kwalitatief van verschilt’ (Kierkegaard, 2012: 72).

Conclusie

In *De herhaling* introduceert Constantius een nieuwe filosofische stijl die het hem mogelijk maakt om het begrip herhaling aan de orde te stellen. In plaats van te definiëren wat de herhaling is, laat Constantius enkele personages verstrikt raken in een misverstand. Alleen de lezer die het misverstand doorziet, zal in staat blijken om vanuit zichzelf te construeren wat er onder de existentiële herhaling verstaan moet worden. In dit artikel heb ik hiertoe een eerste aanzet gegeven door de herhaling te duiden in termen van vrijheid en subjectiviteit. Dit kan worden uitgedrukt in twee formules: ‘vrijheid = herhaling’ en ‘subjectiviteit = herhaling’. Vrijheid en subjectiviteit kunnen alleen blijven bestaan door opnieuw in het bestaan te treden. Hierbij is er sprake van een paradox: de herhaling van het onherhaalbare. Het individu dat wordt gekenmerkt door vrijheid en subjectiviteit is een onherhaalbare uitzondering. Deze uitzondering kan alleen standhouden door herhaald te worden, dat wil zeggen door opnieuw in het bestaan te treden als uitzondering.

Literatuur

- Kierkegaard, S. (2008). *De herhaling. Een proeve van experimenterende psychologie door Constantin Constantius*. Budel: Damon.
- Kierkegaard, S. (2009). *Het begrip angst*. Budel: Damon.
- Kierkegaard, S. (2012). ‘Polemik mod Heiberg’. In *Søren Kierkegaards Skrifter, K15*. Kopenhagen: Gad (een toelichting op *De herhaling*; mijn vertaling).